

Capitolul 12

Religia și dreptul

De la întemeierea imperiului islamic la mijlocul secolului al VII-lea, islamul a fost religia dominantă în Orientul Mijlociu. La început a fost doar religia unei mici minorități de cuceritori, coloniști și conducători, în timp ce majoritatea populației, atât din fostele teritorii persane, cât și din fostele teritorii bizantine, a rămas credincioasă vechilor religii. În decursul timpului – exact când și cum încă nu este clar –, musulmanii au devenit o majoritate care a crescut constant în cea mai mare parte a regiunii până în zilele noastre. Doar într-o singură regiune nemusulmanilor li s-a interzis să locuiască. Potrivit tradiției, califul Omar ar fi decretat că în Țara Sfântă – care pentru musulmani însemna Arabia, patria Profetului – doar o religie, islamul, trebuie acceptată și de aceea creștinilor și evreilor li s-a cerut să plece. Nici această interdicție nu s-a aplicat în sudul Arabiei, unde creștinismul a supraviețuit vreme de secole, iar iudaismul până în zilele noastre. În alte părți, destinele comunităților nemusulmane aflate sub dominație sau influență musulmană au variat considerabil. La hotarele imperiului islamic, unele țări – Georgia și Armenia în nord, Etiopia în sud – și-au păstrat caracterul creștin, iar altele chiar și independența. În „Semiluna fertilă” și în Egipt, bisericile creștine, în pofida diminuării constante a numărului de adepți, au continuat să înflorească și chiar au obținut unele avantaje după dispariția preocupării bizantine față de definirea și impunerea credinței corecte. În Africa de Nord, dimpotrivă, creștinismul a dispărut. Comunităților evreiești stabilite în provinciile din est, centru și vest li s-a acordat un statut similar cu cel al creștinilor – o îmbunătățire considerabilă a traiului lor în comparație cu experiența de sub dominația creștină. Adepților zoroastrismului, lipsiți atât de încurajarea unor prieteni puternici din exterior, de care s-au bucurat creștinii, cât și de capacitatea de supraviețuire a evreilor, nu le-a mers la fel de bine. Unii au fugit în India, unde există și în prezent o comunitate mică de parși. În Iran, adepții zoroastrismului ortodox au devenit o mică minoritate. Grupurile zoroastriene disidente și deviate, mai puțin dependente de puterea statului și de disciplina unei preoțimi stabile, s-au dezvoltat și au jucat un rol important în istoria socială, culturală și chiar politică a Iranului în primele secole de stăpânire musulmană. Unul dintre cele mai remarcabile astfel de grupuri era format din susținătorii lui Mani, ale căror credințe au supraviețuit persecuțiilor aprige din partea zoroastrienilor, creștinilor și musulmanilor atât în Orientul Mijlociu, cât și în Europa și au continuat să atragă adepți care aparținuseră celor trei credințe.

În inima califatului clasic, în Asia de Sud-Vest și Africa de Nord, s-a format o civilizație influențată de culturile antice din regiune și îmbogățită de contribuțiile

minorităților nemusulmane. Totuși, aceasta era, în cel mai profund sens, o civilizație islamică, având un caracter distinct și recognoscibil care îi afecta filosofia, știința, literatura, artele și modul de viață și care putea fi identificat clar chiar și în intimitatea comunităților nemusulmane.

Islam este un cuvânt arab, explicat de obicei de musulmani și de alții cu sensul de „supunere”, adică supunerea credinciosului în fața lui Dumnezeu. Participiul activ al aceluiași verb, *muslim* („musulman”), indică pe cel ce realizează actul supunerii. Se pare că altădată cuvântul mai transmitea un concept, atestat în arabă și în alte limbi semitice – cel de *totalitate*. Astfel, musulmanul era cel care i se oferea în totalitate doar lui Dumnezeu, excluzându-i pe alții, adică un monoteist, prin contrast cu politeiștii din Arabia păgână din secolul al VII-lea. Potrivit tradiției musulmane, misiunea lui Mahomed nu a fost o inovație, ci o continuare – o fază nouă și, de această dată, finală a lungii confruntări dintre monoteism și politeism. Pentru musulmani, Mahomed a fost pecetea profeților, ultimul dintr-o lungă serie de apostoli numiți de divinitate, fiecare dintre ei aducând o carte cu revelații. Așa au fost Tora, Psalmii și Evanghelia aduse de profeții Moise, David și Iisus. Mahomed a fost ultimul și cel mai mare dintre ei, iar cartea pe care a adus-o, Coranul, a completat și a înlocuit toate revelațiile precedente. Astfel, în concepția musulmanilor, iudaismul și creștinismul fuseseră religii adevărate la momentul apariției lor, fazele inițiale din aceeași succesiune de misiuni și revelații. Aceste revelații au devenit totuși perimate prin apostolatul lui Mahomed. Adevărurile lor erau încorporate în mesajul lui. Ceea ce nu era încorporat nu era adevărat, fiind cauzat de denaturarea și falsificarea primelor scrieri sacre de către păstrătorii lor nevrednici.

Cuvântul *islam* este utilizat astăzi cu sensuri diferite. Pentru musulmani, în sens strict, indică unica credință adevărată care a existat de la crearea lumii, așadar Adam, Moise, David, Iisus și alții au fost toți musulmani. Mai uzual – deoarece adepții fazelor inițiale ale revelațiilor supraviețuiseră sub alte nume –, termenul *islam* se referă la faza sa finală, a lui Mahomed și a Coranului. Dar și în acest caz există unele variații de semnificație. În primul rând, termenul *islam* indică religia predicată de Profetul însuși prin Coran și prin propriile precepte și practici, așa cum au fost transmise și consemnate de generațiile ulterioare. Prin acest proces, a ajuns să indice întregul sistem complex al teologiei, dreptului și cutumelor, așa cum a fost elaborat de către generațiile ulterioare pe baza predicilor Profetul și a spuselor care i s-au atribuit. În acest sens, include marea structură a șariei (legea sfântă a musulmanilor) și kalamul – teologia islamică. Într-un sens și mai larg, cuvântul *islam* este folosit adesea, în special de nemusulmani, ca un echivalent nu al creștinătății, ci al creștinismului, care indică întreaga civilizație bogată dezvoltată sub auspiciile credinței și societății musulmane. În acest sens, cuvântul indică nu ceea ce musulmanii credeau sau li se cerea să creadă, ci ceea ce făceau în realitate – cu alte cuvinte, civilizația islamică așa cum o cunoaștem din istorie și cum există în zilele noastre.

Cuvântul *moschee*, în forme variate și pe canale diferite, a ajuns în toate limbile spațiului creștin să indice locul de rugăciune musulman. Provine din cuvântul arab *masjid*, care înseamnă literal „loc de prosternare”, adică locul unde credincioșii îngenunchează în fața lui Dumnezeu. Nu este totuși echivalentul musulman al bisericii

creștine sau al ecclesiei. Moscheea este o clădire, un loc de rugăciune, adesea și unul de întâlnire și de studiu, dar nimic altceva. În terminologia musulmană cuvântul nu a desemnat niciodată o instituție cu structură și ierarhie, legi și jurisdicție separate. La începuturile islamului nu era nici măcar o clădire – doar un spațiu unde se reuneau credincioșii pentru rugăciunile comunității, în locuințe private, în locuri publice, în aer liber și, frecvent, chiar la începutul cuceririlor, în lăcașuri de cult construite pentru a servi religiile celor cucerțiți, fiind preluate de cuceritori sau folosite în comun cu aceștia. Astfel, arabii au utilizat în comun clădirea bisericii Sfântul Ioan din Damasc, apoi au înlocuit-o cu o moschee. După câteva secole, turcii au transformat catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol într-o moschee imperială. Au realizat acest lucru la exteriorul edificiului, montând o semilună pe cupolă și adăugând patru minarete, câte unul în fiecare colț, de la care muezinii puteau proclama unicitatea lui Dumnezeu și apostolatul lui Mahomed, iar la interior îndepărtând imaginile și simbolurile creștine sau acoperindu-le cu versete din Coran și din alte texte islamice.

Interiorul moscheii este simplu și auster. Nu există un altar sau un sanctuar, din cauză că islamul nu are sfinte taine și nici preoțime hirotonită. Imamul nu are o funcție sacerdotală, ci este doar un conducător al rugăciunii. Orice musulman care cunoaște ritualul poate îndeplini sarcina, deși în practică funcția imamului a devenit permanentă, profesionalizată. În interior, cele două puncte de interes sunt minbarul și mihrabul. Primul este un fel de amvon plasat la înălțime folosit în moscheile mai mari în timpul rugăciunii de vineri. Mihrabul este o nișă în zidul *qibla*, orientată spre Mecca, spre care toți musulmanii se întorc în timpul rugăciunii. Este de obicei plasat în centrul zidului și determină axa de simetrie a clădirii. Rugăciunea publică musulmană este un act disciplinat și comunitar de supunere în fața Creatorului, a unicului Dumnezeu universal și imaterial. Spectacolul și sacramentele nu-și au locul aici, ca, de altfel, nici muzica sau versurile liturgice și cu atât mai puțin arta votivă. Sculptura este în mod special respinsă ca o blasfemie aflată la un pas de idolatrie. În schimb, artiștii musulmani au folosit desene abstracte și geometrice și și-au bazat schemele decorative pe o utilizare extinsă și sistematică a inscripțiilor. Pereții și tavanele moscheilor sunt decorate cu numele Domnului, Profetului și primilor califi, crezul musulman și versete sau chiar capitole întregi din Coran. Pentru musulmani, textul Coranului este dumnezeiesc, iar a-l scrie sau a-l citi este un act de adorare. Sunt utilizate multe stiluri diferite de scriere, iar în mâinile marilor maeștri, arta caligrafiei poate atinge o frumusețe profundă și sofisticată. Aceste texte decorative sunt inmurile, fugile și icoanele devoțiunii musulmane; ele reprezintă o cheie pentru înțelegerea a pietății și esteticii musulmane.

Detaliul exterior cel mai familiar și mai caracteristic al moscheii este minaretul, de obicei o structură separată, din vârful căreia muezinul (în arabă *mu'adhdhin*) cheamă credincioșii la rugăciune. El exemplifică și unitatea, și diversitatea lumii musulmane. Oriunde s-ar afla, servește aceluiași scop social și religios, înălțându-se deasupra piețelor și străduțelor aglomerate, un semnal și o atenționare pentru credincioși. Dar în același timp fiecare dintre marile regiuni ale Islamului are propriul stil de minaret, menținând adesea proiectul unei structuri mai vechi, nu întotdeauna religioasă – zigurele Babilonului, turlele Siriei, farurile Egiptului.

Dintr-o altă perspectivă, moscheea era succesoarea forumului roman și a agorei grecești – centrul sistemului politic și al societății musulmane, în special în noile orașe-garnizoană. Minbarul moscheii era o platformă nu numai pentru cel care rostea și conducea rugăciunea, ci și pentru transmiterea unor anunțuri și decizii importante, cum ar fi numirea și demiterea oficialilor, instalarea noilor conducători și guvernatori, veștile despre război și cucerire și alte evenimente importante. În orașele-garnizoană, moscheea, birourile cârmuirii, indiferent de forma lor, și cantonamentele militare alcătuiau un fel de citadelă, iar adesea conducătorul sau guvernatorul însuși era cel care făceau anunțuri importante din minbar. Încă de la început a existat obiceiul ca vorbitorul din minbar să țină în mână o sabie sau un sceptru, pentru a simboliza suveranitatea Islamului – o sabie dacă locul fusese cucerit cu forța, un sceptru dacă se predase condiționat.

Crescând complexitatea guvernării și societății musulmane, rolul politic al moscheii s-a redus, dar nu a dispărut niciodată complet. Nimirile importante – de exemplu, a unui nou calif – erau în continuare proclamate din minbar, iar predica săptămânală, *khutba*, inclusiv rugăciunea obligatorie în care erau menționate numele conducătorului și guvernatorului, și-a păstrat importanța politică. Menționarea în *khutba* era unul dintre simbolurile recunoscute ale autorității politice din Islam – pentru conducător, simbolul suveranității; pentru suzeran, al fidelității. Omiterea numelui suzeranului din *khutba* era o declarație de independență.

Un verset din Coran frecvent citat îi îndeamnă pe musulmani: „Urmați lui Dumnezeu și urmați trimisului și diriguitorilor voștri” (4 : 62). Acest verset a fost interpretat ca atribuind tradiției, *hadith*, o autoritate egală cu cea a Coranului însuși, în ce privește acțiunile și pildele Profetului; potrivit credinței musulmane, de inspirație divină au fost nu doar revelația pe care a transmis-o, ci și tot ce a făcut și a spus. Tradiția orală referitoare la preceptele și acțiunile Profetului a fost transmisă din generație în generație și ulterior transpusă în scris în colecții voluminoase, dintre care doar câteva sunt considerate de musulmani de încredere. Încă din perioada medievală, unii învățați musulmani au pus semnul întrebării autenticitatea unora dintre aceste tradiții; erudiții critici moderni sunt și mai radicali în acest sens. Totuși, culegerile de texte standard sunt încă venerate de majoritatea musulmanilor ca având o importanță pe care doar cea a Coranului o întrece. Cele două alcătuiesc împreună fundamentul Legii Sfinte a islamului, șaria. Această mare colecție de legi elaborate cu dragoste de generații succesive de juriști și teologi este una dintre principalele realizări intelectuale ale islamului, care ilustrează pe deplin caracterul și geniul civilizației islamice.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, un călător musulman ajuns în Anglia, Mirza Abu Talib – unul dintre primii care și-au relatat în scris impresiile –, a descris o vizită la Camera Comunelor și stupefacția sa când i s-a explicat că funcțiile și îndatoririle acesteia includ emiterea legilor și stabilirea pedepselor pentru răufăcători. Spre deosebire de musulmani – le explica el cititorilor săi –, englezii nu acceptaseră un drept divin revelat din ceruri, așa că trebuiau să își facă singuri legile „potrivit necesităților vremii și circumstanțelor, stării de lucruri și experienței judecătorilor”¹.

În principiu, sistemul juridic islamic era complet diferit de ce a găsit și a descris călătorul în Anglia. Pentru musulmani, singura lege validă este cea făcută cunoscută

de Dumnezeu prin revelație, manifestată în Coran și în *hadith*, apoi amplificată și interpretată prin operele juriștilor teologi de mai târziu. Când se consideră că legea este emisă de Dumnezeu și promulgată de Profet, juriștii și teologii devin ramuri diferite ale aceleiași profesii. Deoarece interpreții șariai nu erau oficiali ai statului, ci persoane private, deciziile lor nu erau obligatorii din punct de vedere formal și nici unanime. Cadiul, numit de stat, împărțea dreptatea în tribunalul său. Sarcina sa era să aplice legea, și nu să o interpreteze. Această din urmă funcție era a muftiului, un jurisconsult ale cărui opinii și decizii, numite *fatwa*, din aceeași rădăcină, puteau fi citate de autoritățile juridice, deși nu în calitate de legi.

În principiu, șaria acoperea toate aspectele vieții musulmane, publică și privată, comunitară și personală. Unele dintre prevederile sale, în special cele referitoare la căsătorie, divorț, proprietate, moștenire și alte probleme de statut personal, au dobândit caracterul unui cod normativ de legi pe care credinciosul trebuia să le respecte și în privința aplicării cărora statul a luat măsuri. Din alte puncte de vedere, șaria era mai mult ca un sistem de idealuri la care atât individul, cât și comunitatea trebuiau să aspire. Prevederile constituționale sau politice din șaria, referitoare la acțiunile guvernării, erau undeva la mijloc, tinzând spre o extremă sau alta în funcție de loc și timp.

Juriștii musulmani împart șaria în două componente principale. Dintre acestea, una se ocupă de mintea și sufletul credincioșilor, adică de doctrină și moralitate; cealaltă de acțiunile externe în relație atât cu Dumnezeu, cât și cu omul – de adorare, pe de o parte, și de dreptul civil, penal și public, de pe altă parte. Scopul dreptului a fost definirea unui sistem de reguli, respectarea lor permițându-le credincioșilor să ducă o viață virtuoasă în această lume și să se pregătească pentru fericirea eternă în viața de apoi. Principala funcție a statului și societății islamice constă în păstrarea și aplicarea acestor reguli.

În realitate, diferența dintre practica juridică islamică și cea vestică nu era atât de mare pe cât sugerau comentariile lui Mirza Abu Talib. Deși șaria nu admitea o putere legislativă omenească în cadrul statului islamic, practic, conducătorii și juriștii musulmani, în decursul celor mai bine de paisprezece secole de la misiunea Profetului, s-au confruntat cu multe probleme la care revelația nu a oferit un răspuns explicit și le-au găsit soluții. Acestea nu au fost considerate sau prezentate drept decrete sau legi. Dacă veneau de jos, erau numite cutume. Dacă veneau de sus, se numeau reguli. Dacă – așa cum se întâmpla cel mai des – veneau de la juriști, se numeau interpretări, iar jurisconșulții Islamului nu erau mai puțin talentați decât avocații din alte societăți în privința reinterpreării textelor sacre. Dar Mirza Abu Talib avea într-adevăr dreptate într-o anumită privință. Alcătuirea unei legi noi, deși era un procedeu obișnuit și larg răspândit, a fost întotdeauna mascată, aproape secretă, din acest motiv neexistând un anumit loc pentru adunări sau consilii legislative, de genul celor constituite la începuturile democrației europene.

În pofida efectului constrângător al textului Coranului, care nu putea fi modificat, și al corpusului acceptat al *hadith*, musulmanii au reușit să modifice și să dezvolte legi într-o măsură remarcabilă în concordanță cu principiul stipulat de juriști conform căruia „la vremuri noi, legi noi”. Doi factori au avut o importanță deosebită în această evoluție: puterile discreționare ale conducătorului și consensul învățaților.

Așa cum era definit de juriștii sunniți, statul islamic era o teocrație, cu Dumnezeu ca unică sursă a suveranității, legitimității și dreptului, iar conducătorul era instrumentul

și reprezentantul său – în formula unui titlu folosit de califi și sultani, „umbra lui Dumnezeu pe pământ”. De fapt, musulmanii au înțeles de la început că, pentru ca treburile statului să meargă, chiar și cei mai pioși dintre conducătorii musulmani trebuiau să-și exercite prerogativele, să facă reguli și să aplice pedepse, într-adevăr, nu în opoziție, ci în completarea celor stipulate de șaria. Aceste prerogative erau indicate prin cuvântul arab *siyasa* și echivalentele sale din celelalte limbi musulmane. *Siyasa*, al cărui sens primar era „dresajul și mânarea cailor”, iar în limbajul curent înseamnă „sistem politic” sau „politică”, a fost utilizat în perioada medievală și în cea otomană pentru a semnifica puterile discreționare ale conducătorului, altele decât cele conferite prin șaria, apoi în special pedepsele, uneori în mod specific pedeapsa capitală, impuse potrivit respectivelor puteri discreționare. Necesitatea ambelor tipuri de autoritate a devenit recunoscută chiar de erudiții șariei, iar în perioada otomană sultanii au promulgat seturi de reguli cu structuri complicate cunoscute drept *kanun*, pentru a norma treburile unei provincii, ale unui departament al statului sau chiar ale monarhiei și guvernării centrale. Un *kanun* nu putea în niciun caz să înlocuiască sau să abroge șaria, dar putea să înăsprească sau să actualizeze prevederile ei pornind de la cutumele locale sau de la edictele unor conducători în viață sau din trecut.

În promulgarea și punerea în aplicare a unor astfel de reguli și regulamente, suveranii musulmani, în special cei mai devotați și mai dedicați dintre ei, cum erau otomanii, au solicitat sprijinul sau cel puțin acceptul ulemalelor. Inițial, cele mai cucernice și mai respectate dintre ulemale au avut tendința de a se ține departe de stat și de a evita contaminarea spirituală care ar fi putut rezulta din punerea în slujba statului. Dar începând din secolul al XI-lea noile amenințări interne și externe i-au apropiat pe conducători și ulemale. Sub conducerea Selgiucizilor și încă mai mult sub aceea a otomanilor și a contemporanilor lor de pretutindeni, ulemalele, în special cele preocupate de drept, au devenit mult mai implicate în treburile statului, iar într-un anumit sens, au devenit parte a aparatului de guvernare.

Chiar și așa, nu au devenit o Biserică, iar islamul nu a produs niciodată o ortodoxie în sensul creștin al termenului. În istoria islamică nu există concilii și sinoade pentru a defini adevărul și a denunța eroarea, nu există papi, prelați sau inchișitori care să stabilească, să testeze și să impună credința corectă. Ulemalele, teologii și juriștii islamului, pot, ca indivizi sau ca reprezentanți ai unor școli ori chiar, mai târziu, ca deținători ai unei funcții publice, să formuleze dogma și să interpreteze scrierile sfinte, dar nu formează o autoritate religioasă constituită pentru a formula o dogmă ortodoxă unică și interpretarea ei, orice deviere de la acestea însemnând erezie. Astfel, nu a existat o Biserică care să impună o formă aprobată de credință. Au existat tentative ale statului în acest sens, dar ele au fost rare și în general nu au avut succes.

Există totuși un test universal acceptat al dreptei credințe – *ijma*, consensul credincioșilor –, ceea ce în termeni moderni poate fi descris ca opinia prevalentă în rândul învățaților și al celor puternici. Temeiul teoretic al acestui consens este o spusă atribuită Profetului: „Comunitatea mea nu va fi de acord asupra unei erori”. Aceasta a fost înțeleasă ca însemnând că îndrumarea divină, după moartea Profetului, a trecut la comunitatea musulmană ca întreg, iar ceea ce comunitatea acceptă și aplică sunt, în virtutea acestui fapt, doctrina și practica islamice corecte. Juriștii sunniți acceptau